

ЧИННИКИ ТА ФОРМИ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Розглянуто суть, структуру, функції свідомості; політичні, організаційно-управлінські, правові, морально-психологічні чинники деформації правосвідомості, її психологічні риси та основні форми: правовий нігілізм, правовий фетишизм, правовий ідеалізм, правовий суб'єктивізм, правовий релятивізм, правовий дилетантизм, правовий фетишизм тощо, – які взаємопов'язані та утворюють специфічну цілісність, що має негативне забарвлення.

Ключові слова: свідомість, правова свідомість, деформація правосвідомості, її психологічні риси, форми вияву деформації правосвідомості.

Постановка проблеми. Формування правової, соціальної держави та громадянського суспільства в Україні потребує підвищення правової культури українських громадян, одним із основних елементів якої є правосвідомість. Правова свідомість відображає правову дійсність. Через аналіз правосвідомості, її розвитку та специфіки стає можливим пізнання того, як право функціонує в суспільстві, як суспільство й окремі громадяни сприймають право, ставляться до нього, визнають або не визнають закріплені в ньому цінності, норми, принципи, ідеї, відбувається деформація правосвідомості.

Стан дослідження. Теоретичною основою вивчення цього питання були наукові праці різних учених. Відтак дослідження П. Баранова, О. Бутенка, І. Вершка, О. Гулиної, І. Ільїна, І. Матузова, С. Нестерука, М. Осики, В. Руских, М. Цимбалюка, О. Макарової, В. Петрова, В. Сафонова, В. Тимошенка, Г. Тригубенка, В. Швачки та інших учених присвячені вивченню явища правової свідомості. Водночас варто зазначити, що недостатньо вивчено аналіз чинників і форм вияву деформації правової свідомості.

Тому **метою** цієї публікації є аналіз чинників та форм вияву деформації правової свідомості як негативного правового та психологічного явища.

Виклад основних положень. Розкриття змісту поняття «правосвідомість» припускає пояснення поняття «свідомість». Із філософської боку свідомість – це відчуття кожною людиною свого існування і своїх дій [1, с. 412]. Це найвища притаманна людям якість, яка полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, уявній побудові дій та передбаченні їх результатів, регулюванні й самоконтролі поведінки, яка має зовнішні форми відображення творчого

характеру та пов'язана з мовою. До основних взаємопов'язаних елементів свідомості належать: усвідомлення явищ, абстрактне мислення, самосвідомість, емоції, воля, інтуїція.

За визначенням О. Бандурки, С. Бочарової, О. Землянської, правова самосвідомість розглядається як сфера індивідуальної свідомості, що відображає правову дійсність у формі юридичних знань, оцінного ставлення до права і практики його застосування, правових установок та ціннісних орієнтацій, що регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [2].

Правосвідомість виникає і функціонує як відображення суспільного буття, що пов'язане зі сферою права, правовими відносинами. Правосвідомість особистості відображає функціонування правової системи у суспільстві. Це система понять, поглядів, уявлень та ідей, у якій усвідомлюється й оцінюється ставлення людей до дійсності, до самих себе з приводу чинного або бажаного права. Також це сукупність соціально-психологічних явищ і процесів, що виражаються у почуттях, настроях, які пов'язані з реальним правом.

Правова свідомість має багатокомпонентний характер через те, що в ній відображається сукупність якостей, які притаманні процесам і явищам правової галузі суспільства. Вона інтегрує певні правові знання, ціннісні та ідеологічні принципи, емоційні та вольові правові настанови, правові традиції і норми, інституційні форми тощо, необхідні для досягнення правових цілей. Особливості правосвідомості виявляються і під час аналізу її компонентів, серед яких, з погляду змісту, О. Жидовцева виокремлює: раціонально-ідеологічні – знання, уявлення, поняття, ідеї чинне і бажане право та інші правові явища; емоційно-психологічні – емоції, почуття, що формуються на основі правових знань та уявлень про норми права, юридичні права й обов'язки, законність; поведінкові – правові установки, в яких виявляється реальний зміст правосвідомості суб'єктів і готовність до діяльності в сфері правового регулювання [3, с. 14].

Розглядаючи структуру правосвідомості, розрізняють насамперед такі елементи: правова ідеологія – сукупність принципів, теорій, концепцій, що формуються внаслідок наукового узагальнення правового розвитку суспільства, та правова психологія – сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настроїв, які домінують у суспільстві, виявляються у громадській думці. Перша може бути окреслена як відображення у суспільній свідомості такого важливого і складного компонента соціального життя, яким є право, і є найперше такою, яка розглядає право як першооснову життя суспільства, осмислює соціальну реальність крізь призму правових уявлень. Тобто правова

ідеологія є синонімом юридичного світогляду. Невід'ємною складовою правової ідеології є також правовий порядок, «право в дії» тощо.

Виникає питання про те, як правова свідомість відноситься до правової поведінки індивіда, яку роль вона у ньому виконує. Цей процес найдоречніше спостерігати за допомогою аналізу функцій правосвідомості, серед яких К. Волинка виокремлює: пізнавальну, що спрямована на пізнання правової дійсності і, як наслідок, формування правових знань; оцінкову, за допомогою якої дається оцінка конкретним життєвим обставинам як юридично значимим; регулятивну, що здійснює безпосередній вплив на поведінку людини, на суспільні відносини через правові знання, оцінки, почуття, мотиви і установки. До функцій правосвідомості, крім зазначених, належить і проєктивна функція, що передбачає формування певних оцінкових та регулятивних норм, еталонів і «правових смислів» [4, с. 167].

Правосвідомість розглядається як особлива форма відображення правової дійсності, що є елементом суспільної, групової та індивідуальної свідомості та становить систему взаємопов'язаних елементів. Вони виражають знання, оцінку, погляди й уявлення суб'єктів про чинне та бажане право і є рушієм дій у правовому полі через формування мотивів та установок на певні моделі правової свідомості, що іноді мають викривлений, деформований вигляд.

Використовуючи для характеристики правової свідомості поняття «нормальний стан», ми розуміємо його як такий, що передбачає визнання правових цінностей та принципової неможливості життєдіяльності будь-якої спільноти без такого соціального регулятора, як нормативна система. Водночас таке правосприйняття притаманне і одній особі, і певній спільноті людей, що належать до одного історично сформованого типу правової культури, основу якої становлять загальнолюдські цінності й установки природного права. Тому стан правосвідомості – це її «зміст» як наслідок сприйняття або несприйняття права.

Поняття «деформації (від лат. *deformation* – спотворення) правосвідомості» визначається як таке, що дає змогу описати зміни її стану під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників, за яких у її окремих носіїв, соціальних груп чи у більшості населення формується перевернена (відхилена від норми) картина правової дійсності, а також цінності, ідеї, уявлення, настрої, емоції та моделі поведінки, що можуть призвести до негативних соціальних наслідків.

На думку Ю. Калиновського, «деформації правосвідомості являють собою викривлення форми та змісту правових настанов, навичок та звичок на інституційному та неконституційному рівнях, що

відображається перш за все у діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипізованих серед широких верств населення» [5].

За сферами поширення та змістом вирізняють такі чинники деформації правосвідомості.

До політичних чинників деформації правосвідомості належать, зокрема: прорахунки в політиці реформування Української держави і суспільства (помилкова ідеологія реформ); гальмування назрілих правових процесів; що призвело до незавершеності формування правової системи свідомості суспільства; правова нестабільність, яка виявляється у нестабільності існуючих правових інститутів; дисбаланс функцій та повноважень гілок влади; нерішучість і непослідовність у проведенні суспільних змін, безсистемне впровадження демократичних засад у різні сфери суспільного життя; відсутність ефективного парламентського та громадського контролю за діяльністю вищих посадових осіб виконавчої гілки влади, зокрема й керівників правоохоронних органів.

Організаційно-управлінськими чинниками на рівні соціальних передумов є недосконала система організації влади, неефективна система державного управління, гіпертрофовані повноваження бюрократичного апарату, недосконалість системи формування владних структур. Наприклад, ситуація з формуванням представницьких органів влади, за якої повною мірою незабезпеченими, зокрема й у правовому розумінні, залишаються умови проведення нефальсифікованих виборів (вільних і справедливих виборів).

До чинників правового характеру, слід віднести [6]:

– неналежне забезпечення реалізації в діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших інститутів держави та суспільства принципів верховенства права та законності;

– поширений правовий нігілізм і з боку публічних посадових та службових осіб, і з боку інших суб'єктів правовідносин, зокрема громадян;

– відсутність у багатьох випадках передбачених законом можливостей задоволення громадянами своїх життєвих проблем легальним способом;

– безсистемна, зазвичай науково необґрунтована зміна законодавства, прийняття законів та інших актів законодавства для задоволення особистого чи корпоративного інтересу;

– недоліки нормативно-правової бази, яка не відповідає вимогам Конституції України і передбачає зверхність чиновництва над населенням;

- надмірну закритість, що не сприяє створенню чіткої системи контролю за діяльністю службовців, надійного адміністративно-правового захисту особи від свавілля державних органів та службових осіб;
- відсутність на нормативному рівні цілісної системи засобів запобіжного впливу на причини та умови неправових діянь;
- правова неврегульованість здійснення системного контролю за діяльністю службових осіб публічної сфери, їх доходами та витратами;
- прогалини та нечіткість законодавства; неправильне, насамперед унаслідок вибіркового підходу, застосування правових норм, що стимулює розвиток службової злочинності, обумовлює корупцію у правоохоронних органах, судах.

Морально-психологічні чинники деформації правосвідомості пов'язані з такими основними моментами: деморалізація суспільства, девальвація моральних цінностей, духовності; невизначеність та непевненість у завтрашньому дні; послаблення імунітету суспільства до неправових дій, що обумовлюється: перетворенням неправових відносин із соціальної аномалії на соціальну норму (правило поведінки); сприйняттям громадськістю порушення права як невід'ємного елемента суспільних відносин; зневірою значної частини населення у серйозність намірів політичного керівництва щодо відчутних позитивних зрушень у цій сфері; атмосферою правового нігілізму та безкарності за порушення закону; невизнання значною частиною населення неправомірних дій соціальним злом, нерозумінням її суспільної небезпеки для суспільства, держави, окремої особи; значні зміни світогляду, ідеологічних орієнтацій громадян нашої держави, що стосуються, зокрема, сфери публічної влади, функціонування її інститутів, професійною та моральною деформацією частини керівників і посадових осіб, які займають відповідальні посади, яка виявляється у вчиненні або поблажливому ставленні до неправових діянь, порушень службової етики; поширення корисливої спрямованості у діяльності службовців публічної сфери, їх готовності до порушення закону та норм моралі, а також зорієнтованістю значної частини населення на протиправне вирішення життєвих питань; наявність та сильний вплив психологічних стереотипів щодо переваги державних засобів та підпорядкованості їм громадських форм у регулюванні суспільних відносин.

Розглянуті чинники здійснюють прямий і опосередкований, розтягнутий у часі та просторі, свідомий й несвідомий тощо вплив на правову свідомість, правову культуру та правову поведінку індивіда.

Унаслідок їх дії формується певний психологічний портрет особи з деформованою правосвідомістю, для якої властиві такі психологічні риси [7]:

- правова, психологічна залежність від найближчого оточення, роботодавців, правових програм держави та ін.;
- інтелектуальна нерозвиненість, неспроможність індивіда осягнути сферу правової діяльності;
- відсутність особистої гідності, нездатність особи відстоювати свої права, переконання і погляди;
- спрощені уявлення про сутність правових процесів;
- нездатність оцінити значення особистих прав і свобод;
- ірраціональні принципи правової поведінки;
- постійне звертання до суто емоційного сприйняття правового життя;
- ставлення до власних політичних прав як до обов'язку перед суспільством;
- нетерпимість до урізноманітнення, ускладнення правового життя;
- відсутність відчуття включеності у правових процес суспільства тощо.

Є різноманітні підходи до класифікації деформованої правосвідомості. На наш погляд вважаємо, що найбільш повну класифікацію надають О. Балинська і Л. Гуменюк, які вирізняють такі її форми, як: правовий нігілізм, правовий фетишизм, правовий ідеалізм, правовий суб'єктивізм, правовий релятивізм, правовий дилетантизм, правовий фетишизм [8, с. 71–75].

Правовий (або юридичний) нігілізм виявляється у невизнанні права як соціальної цінності та негативному ставленні до права, законів і законодавців, існуючого правопорядку, а також у зневірі в суспільній та особистій корисності інституту права. Виокремлюють такі форми правового нігілізму: умисне порушення законів та інших нормативно-правових актів; масове недотримання і невиконання юридичних приписів; видання суперечливих правових актів; підміну законності доцільністю; конфронтацію законодавчих і виконавчих структурах; порушення прав людини; теоретичну форму правового нігілізму (в науковій сфері, у роботах юристів, філософів та ін.). Правовий нігілізм спричиняє зневіру у здійсненості основних громадянських принципів (недоторканості особистості, рівності усіх перед законом).

Протилежним цьому явищу є *правовий ідеалізм* – віра у верховенство права, можливість жити в абсолютно правовій державі. Якщо правовий нігілізм означає недооцінку права, то правовий ідеалізм – навпаки, його переоцінку. Обидва ці явища мають одне підґрунтя: юридичне невігластво, нерозвинуту та деформовану правосвідомість,

поверхневу або відсутність політико-правової культури. Ці крайнощі, незважаючи на їхню протилежну спрямованість, є дотичними і створюють ніби спільну систему.

Існує й проміжне явище правового реалізму, згідно з яким право захищає права, але не для всіх громадян, у цьому разі правосуддя є вибірковим, корумпованим чи політично заангажованим.

Своєрідним виявом правового нігілізму, який заявив про себе в останні десятиліття XXI ст., є *тіньова нормотворчість* – емпірично-інтуїтивний процес створення соціальних відносин, які нерегульовані або соціально невинуватено врегульовані чинним законодавством, що виявляється у: відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності; невідповідності правових норм реаліям суспільного життя; неповному або перекрученому відображенні свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства; нестабільності та несталості певної норми, а тому її неспроможності виконувати функцію соціального регулятора; послабленні або незастосуванні санкції.

Тіньова нормотворчість має здебільшого кримінальний характер, полягає у домінуванні норм кримінального середовища, аморальних принципів. Відчутною є *маргіналізація права* (деформація правосвідомості, відчуття всюдозволеності, зниження цінності життя людини). Про ослабленість існуючої правової системи свідчить і нерозбірливість людей у виборі засобів для досягнення мети, коли тіньові норми визнають важливішими, ніж державно-правові.

Правовий релятивізм – це дефект правосвідомості, який виявляється у переконанні, що право є чимось відносним, необов'язковим. У «досвідчених руках» тлумачення закону іноді перетворюється на професійне змагання, коли юристи намагаються звинуватити свого опонента у непрофесіоналізмі, використовують недосконалість законодавства у відповідному застосуванні норм права і видають за нього сурогати свого розуміння. Водночас поведінка такого суб'єкта зовні виглядає достатньо правомірно, але по суті є порушенням закону.

Правовий суб'єктивізм – це суб'єктивне ставлення індивіда до правових приписів: визнання своїх прав і заперечення своїх обов'язків. Носії такої правосвідомості легко перевищують свої повноваження та порушують не тільки чужі права, а й норми закону.

Правовий інфантилізм – це неглибоке знання права та незріле відношення до нього як явища стороннього, далекого, яке не стосується цього суб'єкта. Носії інфантильної правосвідомості, як правило, не надають серйозного значення порушенням своїх прав та не знають

засобів і способів їх захисту. Водночас переконані у своїй хорошій юридичній підготовці.

Правовий дилетантизм – це довільне використання законів або оцінка правової ситуації, яка пояснюється не корисними цілями, а недбалістю, байдужим ставленням до юридичних цінностей і правових норм.

Правовий фетишизм виявляється у гіпертрофованому уявленні про роль правових законів і норм щодо розв'язання особистісних і соціальних проблем.

Висновки. Усі розглянуті форми деформованої правосвідомості відносно самостійні та водночас взаємопов'язані, вони утворюють специфічну цілісність, що має негативне забарвлення. У носіїв деформованої правосвідомості знання, уявлення, ідеї, почуття, настрої неадекватно відображають правову реальність, до того ж ставлення до права у них варіюється від повного заперечення до абсолютизації його ролі в суспільному житті, оскільки деформації може зазнати правосвідомість як цілісна система, так і кожен окремий елемент правосвідомості.

Деформація правової свідомості потребує подальшого дослідження, оскільки дедалі частіше висуваються нові вимоги щодо правової культури і правової свідомості і окремих індивідів, і суспільства загалом. Кардинально змінюються базові парадигми правового процесу відповідно до кардинальних змін в суспільстві, що потребує адекватної правової свідомості кожного члена суспільства.

1. Дидье Ж. Философский словарь / Ж. Дидье. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 565 с.

2. Бандурка А. М. Юридическая психология: учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – 640 с.

3. Жидовцева О. А. Структура та функції професійної правосвідомості / О. А. Жидовцева // Право і безпека. – 2012. – № 1 (43). – С. 13–17.

4. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія / М. М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 285 с.

5. Данильян О. Г. Правосвідомість українського суспільства у цивілізованому вимірі / О. Г. Данильян, Ю. Ю. Калиновский // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х.: ХУПС, 2005. – Вип. 3 (24). – С. 89–94.

6. Данильян О. Г. Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки / О. Г. Данильян // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Х.: Право, 2007. – Вип. 14. – С. 27–35.

7. Оверченко А. І. Правова соціалізація як процес становлення правосвідомості особи / А. І. Оверченко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України: у 12-ти т. – 2010. – Вип. 9. – С. 146–154.

8. Балинська О. М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ): навч. посібник / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк; за заг. ред. М. М. Цимбалюка. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 412 с.

9. Волинка К. Г. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / К. Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

10. Швачка В. Ю. Правовий нігілізм у контексті правової соціалізації особистості / В. Ю. Швачка // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – № 24.

Козырев Н. П. Факторы и формы деформации правосознания

Рассмотрены суть, структура, функции политического сознания; политические, организационно-управленческие, правовые, морально-психологические условия деформации правосознания; его психологические черты и основные формы: правовой нигилизм, правовой фетишизм, правовой идеализм, правовой субъективизм, правовой релятивизм, правовой дилетантизм, правовой фетишизм и другие, – которые, будучи взаимосвязаны, образуют специфическую целостность, имеющую негативную окраску.

Ключевые слова: *сознание, правовое сознание, деформация правового сознания, формы выявления деформации правового сознания.*

Kozyriev M. P. Factors and forms of legal awareness deformation

Legal awareness is the sphere of individual consciousness that reflects the legal reality in the form of legal knowledge, evaluative attitude toward the law and its application, legal system and values that govern human behavior in legally relevant situations. Legal ideology, legal psychology, rational and ideological, emotional and psychological and behavioral guidelines elements are pointed out in the structure of legal awareness.

The concept «legal awareness deformation» allows to describe its state under the influence of external and internal factors which form distorted (deviation from the norm) picture of legal activity and values, ideas, views, infusions, emotions and behavior models that may lead to negative social consequences.

Political, organizational and managerial, legal, moral and psychological factors of legal awareness deformation are pointed out. It is characterized by the following psychological traits: legal, psychological dependence on the immediate and social environment; intellectual immaturity; the inability of the individual to grasp the scope of legal activity; lack of personal dignity; the inability of individuals to assert their rights, beliefs and attitudes; simplified understanding of the nature of the legal processes; underestimation of personal rights and freedoms; irrational principles of legal behavior; mainly emotional perception of the legal life; attitude to personal political rights as an obligation to society; intolerance to diversity of legal life; feeling of noninvolvement into social legal process.

The basic forms of legal awareness deformation include: legal nihilism, legal fetishism, legal idealism, legal subjectivity, legal relativism, legal amateurism. These forms of deformed legal awareness constitute specific integrity that has negative connotations.

Key words: *awareness, legal awareness, legal awareness deformation, its psychological traits, forms of display of legal awareness deformation.*

Стаття надійшла 14 грудня 2016 р.

УДК 376.4:616.899

**Р. І. Сибірна,
А. В. Сибірний**

ПРОБЛЕМИ НАВЧАННЯ ОСІБ З ВІДХИЛЕННЯМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто особливості навчання осіб з відхиленнями психічного розвитку в Україні. Доведено, що для успішного навчання осіб, зокрема з порушеннями інтелектуального розвитку, слід широко застосовувати корекційно-відновлювальні методи інклюзивного навчання, що сприятиме соціальній адаптації та формуванню інтересів таких людей. Водночас встановлено, що значну роль виконує соціально-педагогічний супровід, який ґрунтується на нормативно-правових засадах.

Ключові слова: *психічний розвиток, розлади психіки, інклюзивна освіта, соціальний супровід, особливі потреби.*

Постановка проблеми. Одним з основних симптомів психічних розладів є розлади пам'яті, мислення та мовлення, що характеризують порушення розумового розвитку.

Нині порушення розумового розвитку доволі складна й одночасно недостатньо розкрита особливість перебігу розвитку особи. Суспільство вкрай стурбоване збільшенням кількості дітей з вадами психофізичного розвитку. За останні роки в Україні кількість таких дітей зросла на 22%.

Характерною особливістю сьогодення є модернізація спеціальної освіти на демократичних, гуманістичних засадах, створення в країні альтернативних моделей психолого-педагогічної підтримки, механізмів для вільного вибору форм навчання осіб з розумовою відсталістю, рівня і діапазону освітніх потреб. В основу цього підходу покладено принципи:

– не відривати особу від сім'ї й суспільства, коли це можливо, і сприяти природному процесу її соціалізації;